

Molnár Csikós László

Az idegen szavak meghonosodásának kérdései

A nyelvek nemcsak belső keletkezésű szavakkal gyarapítják szókészletüket, hanem olykor más nyelvek meglevő elemeit veszik át. Ez az utóbbi kényelmesebb megoldásnak látszik, hiszen könnyebb felhasználni a készet, mint valamit létrehozni, megalkotni. Persze nem ennyire egyszerű a dolog, tudniillik sokféle meggondolás vezérelheti a beszélőket abban, hogy más nyelvből vett szóval élnek, nem pedig olyannal, amelyet ők hoztak létre. Az idegen szó használata történhet fogalmi szükségből, stilisztikai céllal, divatból, nemtörődömségből stb.

A fogalmi szükségből való használat gyakran vezet az idegen szó meghonosodásához, azaz jövevényszóvá válásához. Jövevényszavaink tekintélyes hányada így jött létre, valamely fogalommal együtt a nyelv a fogalom jelölőjét, az idegen szót is átvette, idomította a nyelv meglevő szóállományának hangalakjához, és mivel helyette nem hozott létre másik jelölőt, az idegen szó jövevényszó formájában tartósan beépült a szókészletbe.

Rengeteg olyan jövevényszavunk van, amelyekről a mai beszélők nem is sejtik, hogy annak idején más nyelvből kerültek a magyarba, mivel alakjukkal, hangzásukkal teljesen beilleszkedtek szókészletünkbe. Ki gondolná, hogy idegen, mégpedig német eredetű szava nyelvünknek a csap, a cérna, a fánk, a gallér főnév vagy a rajzol ige? A csap valószínűleg a közép-német zappe származéka. Átvétele még a XI—XII. században megtörténhetett, vagyis

akkor, amikor a magyarban még nem használtak c hangot (ezért helyettesítették más hanggal, ebben az esetben cs-vel). A cérna eredetije a Zwirne. Ez mind közép-német (azaz szász), mind felnémet (bajor-osztrák) nyelvterületről átkerült, azzal, hogy a magyarban kiküszöbölték a szó elején levő mássalhangzó-torlódást. A mai köznyelvi fánk szó a közfelnémet pfankouche nyomán jött létre (amely tojásrántottára vonatkozik). A szónak székelyföldi pánkó változata az erdélyi szász pankox származéka, ez egyrészt tojásrántottára, másrészt serpenyőben kisütött tésztára vonatkozik. A magyar gallér a felnémet goller v. koller nyomán jött létre, kezdetben páncél nyakrészére utaltak vele, nem pedig ruha vagy ing gallérjára. Igéket is vettünk át annak idején a németből, így a reissent is, a magyarban rajzol alakban terjedt el. A felnémet szónak 'vonalat húz, karcot, körvonalaz, ír, kifarag' volt a jelentése.

Idegen szóval stilisztikai céllal is élhet az ember, ennek rendszerint nem az van a háttérében, hogy nincsen az adott fogalomra magyar szó, hanem bizonyos hatásra való törekvés igénye. Majd egy évszázaddal ezelőtt már megírta Kulcsár Gyula, hogy „a stilisztikai érdek nem mindig fõdi a grammatikai szabályt” (Nyr. XXXVII.: 145.) Szerinte például a masiniszta szó jobban érzékelteti a mozdony elindításakor keletkező sistergő, acélosan sziszegő hangokat, mint a mozdonyvezető szó. (uo. 146.) Ugyanilyen beszédes szó a vigéc, amely arról tanúskodik, hogy „a nép átvételeiben lélek, érzés, friss ötletesség van”. Kulcsár szerint „amellett, hogy szabatosan megnevez vele a nép egy érdekes társadalmi típust, még ki is csúfolja vele, teli van ez a szó jókedvvel, csúfondáros nevetéssel”. (uo. 147.) Annak idején a vándorkereskedőket nevezték vigéc-

nek (rendszerint németek voltak, és egymás közti beszélgetésükből a magyarok csak a *Wie geht's?* kérdésre figyeltek fel). „S ezzel a megkülönböztetéssel korántsem tárunk kaput az idegen szavaknak – fejtegeti Kulcsár –, hanem a stilisztikai érdekek pontos meghatározásával bizonyos esetekre (hangfestés, elkülönülés, tréfás gúny, kíméletes megnevezés, gyilkos megbélyegzés, elszigetelődés), megadtuk az idegen szavaknak korlátolt számban a létjogosultságot.” (uo. 149.) Manapság is előfordul, hogy a beszélők szándékosan élnek idegen szóval a megfelelő magyar helyett, stíláriis célzattal teszik ezt, nem pedig azért, mert nem tudják megfelelő magyar szóval kifejezni az adott fogalmat. Például: „Ez a három suhanc feszt ott ácsorog a diszkó előtt.” A feszt helyett mondhatták volna azt, hogy állandóan, folyton, kitartóan, mindig stb. Más beszédhelyzetben tényleg ezeknek a szavaknak valamelyikével élnek. Például: Az utóbbi napokban állandóan fáj a fejem. Az efféle idegen szavak nem ismertek általánosan a magyarul beszélők körében, elterjedésükre nem mutatkozik szükség, hiszen a beszélők a magyar nyelv szókészletében találhatnak helyettük megfelelőket. Az ilyen szóhasználat rendszerint nem vezet teljes meghonosodáshoz.

Egyes nyelvek könnyebben befogadnak idegen szavakat, mások nehezebben. A szerb például az előbbi csoportba tartozik, a magyar az utóbbiba. Számos olyan idegen szó él a szerbben, amely a magyarban nem használatos. Ezúttal csupán az angol eredetű szavakat vesszük szemügyre. Nincs meg a magyar nyelvben, a szerbben viszont megtalálható többek között a sportnyelvi dabl (duble, amely páros versenyre vonatkozik), a 'mezei futóverseny' értelemben szereplő kros (az angol cross country

megfelelője), az eredményt jelölő skor (ang. score), a 'pillangóúszás' jelentésű baterflaj (ang. butterfly). Persze egyéb vonatkozású angol szavak is akadnak a szerb szóhasználatban: strip (képregényre utal, és szerb hatásra a vajdasági magyarok is élnek vele), brifing (magas rangú politikusnak újságírókkal vagy munkatársaival való rövid, velős beszélgetése, illetve a repülőgép legénységének adott utolsó rövid utasítások), dispanzer (olyan egészségügyi intézmény, amelyben díjtalanul megvizsgálják és gyógykezelik a betegeket; a magyar nyelv régebben ennek a szónak francia változatával került kapcsolatba, de nem honosította meg), a mikspult (olyan készülék, amellyel filmfelvételhez különféle hangokat lehet keverni és a képpel összehangolni, magyarul keverőasztal a neve), trimer (zsilettpengével ellátott hajrövidítő eszköz, ill. kis, változó kapacitású elektromos kondenzátor, de tisztítóeszközt is jelenthet) stb.

Némelyik angol szó nem ugyanazt jelenti a magyarban, mint a szerbben. Például a dressz a magyarban nemcsak mezre, hanem fürdőruhára is vonatkozik (a szerb dres viszont csak sportöltözéket jelöl), a szett a magyarban lehet 'játssza', 'készlet' vagy 'teljes sorozat', a szerb nyelvben a set jelentése 'gémsorozat', 'papíralátét', 'kulissza'; a spot a magyarban a televíziós vevőkészülék képernyőjén levő fényfoltra vonatkozik, a szerbben pedig rövid tévéreklám, sportfogadás elnevezése, illetve reflektor, reflektorfény, a színpadra irányított fényfolt is lehet.

A más nyelvbe került szónak egyrészt változhat, szűkülhet vagy bővíthet a jelentése, másrészt alakja, írás-módja is módosulhat. Erre példaként szolgálhat a bizalmas stílusértékű finesz főnév, amely a franciából került a ma-

gyarba német közvetítéssel, és egyrészt valaminek a csinjá-ra-bínjára, nyitjára, továbbá fogásra, mesterfogásra utal, másrészt pedig fortélyra, fűfángra, illetve mesterkedésre, agyafürtságra. Ennek ugyanis van egy hasonló hangzású párja, amelyet a francia eredetinek megfelelően finesse alakban írunk, mivel nem honosodott meg teljesen. Ez 'finomság, finom árnyalat' értelemben szerepel. A szerb nyelvbe is bekerült ez a francia szó, ott finesa formában él, nemcsak finomságra vonatkozik, hanem gyengédségre, kifinomultságra, csiszoltságra, találékonyságra, pontosságra is. A magyar köznyelvben egyébként a finesz helyett a fortély használata ajánlható, noha ez is idegen eredetű, az előnyt, előnyös helyzetet, mesterfogást jelentő német Vorteil származéka. A latin completus melléknév a szerb-ben komplet alakban jelenik meg, a magyarban pedig (francia és német közvetítéssel) komplett formában. Jelentése 'teljes, egész, hiánytalan'. Az igénytelenebb beszédben a tökéletes és a kész melléknév helyettesítésére is használják. A Nem vagy komplett mondattal arra utal a beszélő, hogy a másikat nem tartja beszámíthatónak. Francia hatást tükröz a komplé is (amely etimológiai összefüggésben van a komplett szóval). Ez női ruhának és kabát-nak azonos anyagból készült együttesére vonatkozik. A portugál barroco szó magyar változatában is (barokk) a szóvégi mássalhangzó megnyúlását tapasztalhatjuk, a hosszú r viszont már a közvetítő nyelvben megrövidült. A portugál szó jelentése 'szabálytalan gyöngy'. Művelődés-történeti, illetve művészettörténeti jelentését az olaszban kapta meg, ott alkalmazták először a reneszánszból fejlődött művészeti irány megnevezésére, amelyben mozgalmas, bonyolult, gazdagon díszített, pompára és nagyszerű

hatásra törekvő formák jutnak kifejezésre (a reneszánsz mértéktartásával és harmóniájával szemben). Melléknévként a barokk szó ennél tágabb értelmet is kifejez. Szerte-terjedelműre, meghökkentőre, furcsára lehet utalni vele.

A magyar és a szerb nyelv közös idegen szavai olykor egyik-másik hangjukban különböznek egymástól. A magyar k helyett a szerbben rendszerint g jelentkezik: intrika – intriga, rekruta – regruta, kalocsni – galošne, kamásni – gamašne, grombi – krombi stb. A francia intrigue szó német közvetítéssel került a magyarba, azzal, hogy a géből ká lett benne: intrika. A cselszövésre, ármányra, fondorlatra utaló főnév a szerbben intriga alakban él. A szintén francia eredetű magyar népnyelvi rekruta újoncra vonatkozik, a rekrutál ige jelentését az újoncoz vagy a toboroz szó fejezi ki a köznyelvben, a rekrutálódik rokon értelmű szava a gyűlik, kiegészül, toborzódik igének. A kalocsni német eredetű szava a magyarnak, a bizalmas szóhasználatban sárcipőt jelöl. A szintén a németből való kamásni a bokavédő vagy a lábszárvédő bizalmas megfelelője. Az angol eredetű krombi ruhaanyagot jelöl, olyan kétrétű, vastag gyapjúszövetnek a neve, amelynek az egyik oldala bordázott.

Egyes görög eredetű szavakat a szerbben gz-vel írnak, a magyarban pedig x-szel, de itt is gz-t ejtenek. Ilyen például az egzodus – exodus, egzogen – exogén, egzoteričan – exoterikus, egzobiologija – exobiológia, egzil – exil, egzogamija – exogámia, egzorcizam – exorcizmus, egzarh – exarcha, egzarhat – exarchátus. A szerb egzodus és a magyar exodus között némi jelentéskülönbség is megfigyelhető. Ami közös bennük, az, hogy a Biblia egyik részére vonatkoznak, Mózes második köny-

vére utalnak, amelyben a zsidóknak Egyiptomból való kivonulásáról van szó. A magyar nyelvben irodalmi fogalomként is tartják számon: az antik tragédiákban a mű záró része, egyúttal a színészeknek a színpadról való ünnepléses kivonulása; a szerb nyelvben pedig általában is jelent kivonulást, egy nagyobb közösségből való távozást, gyakran kiűzetést is. Az exogén szó külső eredetűre, illetve olyasmire vonatkozik, amely külső hatásra következik be. Külön élettani és földtani jelentései is kialakultak. Az exoterikus nem tévesztendő össze az ezoterikussal, az előbbi a kívülállóknak is hozzáférhető, érthető, az utóbbi pedig titkos, rejtett, amit csak a beavatottak értenek, ami csupán számukra hozzáférhető. Az exobiológia a más égitesteken való élet lehetőségeit és megjelenési formáit tanulmányozza. Az exilium a számkivetés, a száműzetés szinonimája. Az exogámia nem más, mint a nemzetségen vagy a csoporton kívüli házasság kötelezettsége. Az exorcizmus voltaképpen ördögűzés, a katolikus vallásnak egyik szertartása. Az exarcha görögkeleti püspök, egyházmegye vezetője, a bizánci birodalomban tartományi kormányfőt is jelölt. Az exarchátus az a terület, amely az exarcha fennhatósága alá tartozik.

Néha az átadó, ill. a közvetítő nyelv kettőzött mássalhangzója helyett a magyarban egyszerű mássalhangzó szerepel. Így lett az angol tennis (amelyet két n-nel írnak) a magyarban tenisz. A szó végső forrása az ófrancia tenez, amelynek 'fogjátok' a jelentése. Ezt kiáltotta a játékos, amikor a labdát eldobta, vagy tenyerével elütötte. Ez a labdajáték csak később került Angliába. Onnan terjedt el (nevével együtt) más országokban. Az olasz balletto a németben Ballett alakban él, a magyarban viszont baletté

vált. Az olasz eredeti többféle jelentésben is használatos: 'színpadi jelenet', 'zenére történő ritmikus tánc', 'színpadi tánc'. A magyar balett szó valószínűleg bécsi német eredetű, tehát nem közvetlenül az olaszból származik. A tizenyolcadik században főleg olasz balett-művészek működtek Bécsben, ők honosították meg a táncukra utaló műszót, s ezt vették át a Bécsbe látogató magyarok. A balett szó egyébként összefüggésben van a bál, a ballada, a balerina és a bajadér főnévvel.

Szinte törvényszerű jelenség, hogy a magyarban meghonosodott idegen szavak végén megnyúlik a magánhangzó. Különösen az o cserélődik fel ó-val. Ez történt többek között a tabló, a rádió, a fotó, a tangó, a lottó, a totó, a porció, az indukció, a szóló, a duó esetében. A fotó szó esetében csak akkor érvényes a nyúlás, ha 'fénykép' értelemben használjuk, egyébként rövid marad: fotokémia, fotocella, fotométer, fototerápia, fototíпия stb. Hosszú ó-val írjuk és ejtjük azt, hogy fotózik, fotós, fotókiállítás, fotópapír, fotócikk, fotóművészet stb. Hasonló természetű elkülönülést figyelhetünk meg a közelmúltban meghonosodott videó szóval kapcsolatban. Ez öszetételi előtagból egyszerűsödött, önállósult szóvá, hasonlóképpen, mint az autó az automobil szóból vagy a tévé mozaikszó a televízióból. Ha képmagnóra utalunk vele, akkor hosszú az ó: videószalag, videókazetta, videókölcsonzó, videófilm, videóklub, videótéka stb. Azokban a szavakban viszont, amelyekben az utótagnak a televíziós képtechnikával való kapcsolatára utal, video alakban jelenik meg: videotechnika (az elektromos képbontáson alapuló műszaki rendszer), videojel (a képjeleket, a szinkronjeleket és a kioltójeleket tartalmazó televíziós jel), videofrekvencia (a televíziós

képjelek továbbításához szükséges rezgésszám), videodetektor (a videojeleknek a középfrekvenciás rezgésektől való leválasztására szolgáló áramkör) stb.

Az idegen szavak meghonosodásának egyik fokmérője, hogy létrejött-e belőlük származékszó a befogadó nyelvben. A videóból is képeztünk más szavakat: videós (videó-kölcsönző tulajdonosa), videózik (filmet néz videón), videózás (videó segítségével való filmnézés) stb. A magyarban több olyan ige is él, amelynek idegen főnév az alapszava. Ilyen például a dauerol (vagyis haját vegyszer segítségével tartósan hullámossá tesz, a német eredetű dauer főnév származéka, amely tartós hullámra vonatkozik), a verklizik (ma már nemigen használatos 'verklin játszik' jelentésben, mert a verkli vagy kintorna kiment a divatból, inkább a bizalmas szóhasználatban élnek vele annak kifejezésére, hogy valaki az unalomig ismételt valamit; alapszava a németből származó verkli főnév), a palléroz (választékos stílusú szó, jelentése 'finomít, csiszol, művel'; a német eredetű pallér főnév származéka, amely kőművesek és ácsok munkavezetőjére utal), a dangubál (nyelvjárási szó, 'ácsorog' vagy 'vesztegel' értelemben szerepel; alapszava a szerb eredetű danguba), az interjúvol (viszonylag ritkán, 'interjút kérve beszél valakivel' értelemben fordul elő; az interjú angol eredetű szó) stb. Némely esetben fölöslegesnek és helytelennek bizonyul az idegen alapszavú ige használata. Nincs például szükség a pauzál szóra, mert a szünetel is kifejezi a megfelelő jelentést, a pakol sem helyettesítheti a csomagol vagy a rak igét az igényesebb beszédben, a deponál igénél pedig jobb, magyarosabb a letétbe helyez kifejezés.

Némelyik szó igen sok nyelvbe eljut, és java részükben gyökeret is ereszt. Az ilyen, világszerte ismert idegen szavakat szokás nemzetközinek nevezni. Az idegen szavak jellegzetes csoportja az ún. nemzetközi szavaké. Főleg latin és ógörög eredetű klasszikus műveltségyszavak válnak nemzetközivé, mégpedig az úgynevezett világnyelvek (angol, francia, német, orosz, spanyol stb.) közvetítésével. Így a görög demokratia francia közvetítéssel terjedt el a világ nyelveiben, a latin veto szót az angol újította fel politikai és parlamenti műszóként, a latin statistica szó elsősorban a németből indult el, a latin faun elterjedéséhez a francia nyelv segített stb. Számos nemzetközi szó latin vagy görög elemekből valamely más nyelvben jött létre: a rádió az amerikai angolban, az autó a franciában, a telefon szintén a franciában, a benzin a németben stb. A világnyelvek segítségével egyéb nyelvek szavai is széleskörűen elterjedhetnek. Az azték chocolatl szót a spanyol közvetítette a világnak (belőle lett a csokoládé), a tabu szó polinéz eredetű, az európai nyelvekbe az angol közvetítette, és utóbb nemzetközivé lett. Egy-egy világnyelv saját belső keletkezésű szavaival is gazdagította a nemzetközi szókészletet. Ilyen például az angol sport, football, tennis, a francia toilette, jaquette stb.

Egy-egy nemzetközi szó számos nyelvben megtalálható, de rendszerint nem mindben. A világ népeinek kultúrája, az egyes nyelvek logikája között olykor igen nagy eltérések tapasztalhatók, ezért mindig akad olyan nyelv, amely valamilyen oknál fogva nem fogadja be az egyik vagy a másik nemzetközi szót. A magyarban számos nemzetközi szó nem honosodott meg. Például a bibliotékát kiszorította a könyvtár, a teátrumot a színház, a románt a

regény. Az európai nyelvek szókészletében a humanizmus hatására honosodott meg a latin bibliotheca szó. A XVIII. században a magyarba is eljutott, de csak néhány évtizedig használták. A könyvtár fogalmát a régi magyar nyelvben jobbra szókapcsolattal fejezték ki: könyves ház, könyves kamra, könyvtartó hely stb. A teátrum szó a XVII. században színpadot jelölt, a XVIII. században színházat, a XIX. században pedig színjátszásra is kezdték vonatkoztatni. Magyarul a felvilágosodás korában nevezték meg először szín, majd játékszín formájában, a reformkorban aztán létrejött a napjainkban is élő színház összetétel, és fokozatosan kiszorította a teátrumot. A román francia eredetű szó, a magyarba német közvetítéssel is bekerült az 1700-as évek derekán. A nyelvújítás idején a rege főnévből alkotott regény néhány év alatt győzedelmeskedett a román szó felett. Elsőként Jósika Miklós alkalmazta műveinek címlapján.

Láthatjuk tehát, hogy az idegen szavak meghonosodásának rendszerint van egy természetes folyamata, amikor is a nyelv más nyelvek szókészletére támaszkodva próbálja megoldani terminológiai problémáit. Ilyenkor a nyelvhasználat befogadja azt az idegen szót, amelyre szüksége van, a fölöslegeseket viszont elutasítja, és megfelelőt keres helyette a saját szókészletében, vagy pedig újat hoz létre.